

Stephen Frosh

PSZICHOANALÍZIS NEHÉZ IDŐKBEN: KONFORMIZMUS VAGY ELLENÁLLÁS?¹

Bevezetés

Ha a pszichoanalízis, legalábbis részben, „zsidó tudomány” – amint én annak vélem (Frosh, 2005) –, akkor Magyarországon számos okból szoronghatunk némiképp amiatt, hogyan is ünnepelhetnénk Ferenczit, Bálintot vagy Róheimet. A magyarországi zsidó népesség 1944-ben történt elpusztításának nagyságrendjét (közülük 400.000-et a náci haláltáborokban öltek meg, Eichmann irányítása alatt magyar fasiszták segítségével gyűjtve össze őket) még Magyarországon is ritkán ismerik el teljesen; és jól dokumentált a folytatás, sőt talán az antiszemitizmus növekedése is a mai Magyarországon (pl. Kovács, 2012). Fölfoghatnánk ezt akár egy általában autoriter politikai kontextus elemeként, amit a nacionalista ultra-jobb dominanciája jellemez – erre csupán egyetlen példa az 2015-ös menekültválságra adott keményvonalas válasz –, vagy talán sokkal speciálisabb, pontosan a zsidókra és a zsidóról kialakított képre irányuló dologról van szó, olyasvalamiről tehát, ami részletesebb és óvatosabb elemzést kíván, mint amelyet én adhatok. Mégis, fekete fellegként nehezedik gondolkodásom és talán éppígy másoké fölé. A pszichoanalízisnek Európában zsidó gyökerei vannak, és a nácik eljöveteleig a zsidók túlsúlya jellemezte; majd a hősi ellenállás és a elítélendő bűnrészesség különböző fokozatain át lerombolták; és ennek a rombolásnak az örökségét sem a nemzetközi pszichoanalitikus mozgalom, sem az érintett országok többsége nem tudta maradéktalanul kezelni (Frosh, 2012). Az apagyilkosság öröksége ez talán, vagy atavizmus, vagy a gyűlöletet követő tagadás egyenes megnyilvánulása. Folyamatosan föl-bukkan például a pszichoanalitikus kongresszusok előadásáiban, ahol az antiszemitizmus

¹ A tanulmány a „Psycho-Politics: The Cross-Sections of Science and Ideology in the History of Psy-Sciences” c. konferencián (Közép-európai Egyetem, 2015. okt. 30-31.) elhangzott előadás írott változata.

valamiképpen az attitűdöknek és a vonzalmaknak a pszichoanalízis története által ihletett összetett egyvelegében látszik megjelenni (Ehrich et al, 2009).

Gyorsan abba is hagyom ezt az ízléstelen témát, azonban bele is vonom a pszichoanalízisnek az őt más autoriter társadalmakban sújtó némely kényszerre adott intézményes válaszairól való gondolkodásba. Anélkül, hogy részletesen dokumentálnám a magyar pszichoanalitikusoknak a politikai autoritarianizmusra adott válaszait, nyilvánvaló, hogy az Egyesület, a Ferenczi által vezetett fényes kezdetek után, a fasiszta és a kommunista rezsimek alatt több rossz időszakot is megélt. Megjegyzendő, hogy a pszichoanalízis kezdetől fogva ki volt téve az antiszemitizmusnak. Ferenczi azt írja Freudnak 1919-ben, a rövid életű Tanácsköztársaság összeomlása után:

„Az elviselhetetlen vörös terror után, mely mint rémálom nehezedett az ember kedélyére, most itt van nekünk a fehér. [...] [A] tekintettel semmire nem lévő klerikális-antiszemita szellem aratott győzelmet. [...] [A] brutális zsidóüldözés vár ránk, magyar zsidókra. [...] A Ψα. számára természetesen az volna a legjobb, ha teljes visszavonultságban és észrevétlenül folytatná munkáját.”²

Ezt a részleges visszavonulást az analitikusokra az antiszemitizmus kényszerítette rá; mint látni fogjuk, a politikai visszavonulás más esetei mögött más döntő tényezők álltak. Annak, hogy a Tanácsköztársaság kísérlete véget ért, számos közvetlen hatása volt, beleértve Ferenczi egyetemi kinevezésének elutasítását (egyetemi tanszéken ő volt a pszichoanalízis első professzora), a zsidók és értelmiségiek emigrációs hullámát, ami számos pszichoanalitikust is magával sodort (például Melanie Kleint és Radó Sándort), és azt az elveszített lehetőséget, hogy Budapest az európai pszichoanalízis központja legyen. 1938-at követően és a szigorúbb zsidóellenes törvényeknek a jobboldali magyar kormányzat általi elfogadása után még több zsidó analitikus távozott; azok pedig, akik maradtak, erejükön fölülr küszködtek a háborús évek alatt, és sokukat megölték. Mészáros Judit (2012) a pszichoanalízis veszteségeit inkább az antiszemitizmus közvetlen következményének látja, mintsem egy magára a pszichoanalízisre irányuló támadás hatásának tulajdonítja (ami inkább a kommunizmus alatt volt jellemző), és – dicsérve a pszichoanalitikus mozgalom maradéka nem-zsidó vezetőinek magatartását – megjegyzi:

„A náciizmus pszichoanalízis ellenes ideológiája – ami a pszichoanalízist zsidó értelmiségi fejleménynek nyilvánította, és olyan propaganda kampányt zúdított rá, ami lerombolta alapelveit, és körülötte a tökéletes semmibe vétel atmoszféráját teremtette meg – lényegében

² A szerző ugyan Mészárostól veszi az idézetet (Mészáros, 2012, 85.), én azonban az eredeti levelezést használtam (819 FER in: Freud – Ferenczi, [2003] Freud, S. – Ferenczi S.: *Levelezés*. II/2. Budapest: Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, 256.) (A ford.)

nem tudott beszivárogni Magyarországra az 1930-as és 1940-es években. Mindamellet, közvetve, mind a Horthy rezsim alatti fehérterror, mind pedig 1938 zsidóellenes törvényei, akárcsak a magyar és német nácik romboló tevékenysége – az üldözött zsidóság révén – súlyos veszteségeket hagyott hátra a magyar pszichoanalízisben.” (Mészáros, 2012, 102).

Noha alaposan dokumentálja azokat a törekvéseket, amelyek a magyar zsidó analitikusok segítségét szolgálták, Mészáros kitér a magyar egyesületet ért veszteségre és hivatalos túlélése folytatásának a háború alatti kétértelműségeire is.

„1939-ben, a második világháború kitörése előtt, a magyar egyesületnek 28 tagja és három pártoló tagja volt. Közülük öten emigráltak a következő években: Bak Róbert, Feldmann Sándor, Hann-Kende Fanny, Lázár-Gerő Klára és Róheim Géza. A háború alatti időkből nem ismert több adat. 1944-ben, mint az európai egyesületek legtöbbször – a dán, a holland, a francia és a svájci –, a magyar egyesület is csekély életjelet mutatott. [...] Tragikus, hogy számos magyar pszichoanalitikust öltek meg koncentrációs táborokban és 1944-ben és 1945-ben, a háború során” (uo. 92-93).

A Magyar Pszichoanalitikai Egyesület 1949-es kényszerű megszüntetésének és az azt követő, immár sztálinista antiszemitizmussal való együtt rezdülésének fényében sokkal többet is elmondhatnánk, hogy a történetet naprakésszé tegyük, azonban ez a kontextus talán elegendő lesz. Magyarországon, ahol az a konferencia zajlott³, amelyből ez a publikáció született, a teljes pszichoanalízis-történetet – ahogyan számos más helyen is – mélyen átítatta a huszadik századi autoriter politika válsága.

Politika

A pszichoanalízis és a politika kapcsolódási pontjai mélyen gyökerezőek és provokatívak. Számos példa van arra, mi módon használták föl eszközként a pszichoanalízist a haladó politika előmozdítása érdekében, a társas szubjektum radikális kritikával összeegyeztethető elméletét és emancipatorikus gyakorlatát kínálva. Ezek a példák a második világháború előtti Európából származnak, és kétséges, hogy tekinthetőek-e olyanoknak, mint amiknek a forrásai Freud saját, késői „társadalmi” szövegei (pl. Freud, 1930). A háború után hangjuk viszonylag elcsöndesedett, Herbert Marcuse (1955) *Eros and Civilization* [Erosz és civilizáció] című művének föltűnéséig és egy radikális közösség – leginkább a pszichoanalitikus mozgalmon kívüli – terjeszkedéséig, és a feminista kritika erős beáramlásáig, aminek némely esetben feminista pszichoanalitikusok vagy később pszichoanalitikussá váló feministák (pl. Mitchell, 1974; lásd még Frosh, 1999 és Zaretsky, 2015) is közvetítői voltak. Itt azonban fölhívnám a figyelmet egy másik aspektusra is: az, ahogyan

³ Lásd az 1. lábjegyzetet.

egyébként több pszichoanalitikus átadta magát a progresszív gondolkodásnak, szintén a konformitás felé való *intézményes* sodródás ismételt tendenciáját mutatja. Ez természetesen egyáltalán nem a teljes történet: ahol csak megalkuszik a pszichoanalízis, mindig találunk olyan analitikusokat is, akik ellenálltak ennek a folyamatnak, és a progresszív politikának voltak erős intézményes példái is, mint a „ingyenes pszichoanalitikus klinikák” mozgalma Berlinben, Bécsben, Londonban és kiemelten Budapesten, az 1920-as és 1930-as években (Danto, 2005), vagy ilyenek tekinthető még a Brit Pszichoanalitikus Egyesület föllépése a nukleáris fegyverek ellen az 1990-es években (Segal, 1995). A konformizmus azonban szemmel látható volt, és időnként olyan szituációkban mutatkozott meg, hogy remélni lehetett, hogy a pszichoanalízis magára talál a *politikai* ellenállás erkölcsi gyakorlataként. Természetesen nem hiszem azt, hogy ez a jelenség kizárólag a pszichoanalízisre jellemző: számos hivatalos szervezet nagyon is késznek mutatkozott arra, hogy vigyázzba álljon, amikor az „autoritások” megkívánták, hogy így tegyen. Azonban a pszichoanalízist, a tudattalan „tudományát” különösen tanulságos így látni, küszködve önnön tudattalanjával, bizonyos fokig, legalábbis, akaratlanul.

Konformitás és kritika

Semlegesség

Hadd hozzak itt föl egy példát, ami összefügg a pszichoanalitikus „semlegesség” kérdésével és annak a pszichoanalitikus intézményekre gyakorolt hatásával. A „semlegesség” tulajdonképpen arra vonatkozik, hogy a pszichoanalitikus „egyenlő távolságra helyezkedik el az ösztön-éntől, az éntől és a felettes éntől” (A. Freud, 1937, 29.)⁴, utalva arra a gondolatra, hogy az analitikusnak semleges gondolkodási funkciót kellene képviselnie, ami ellenáll az elhamarkodott ítélésnek. Bővebben, Laplanche és Pontalis (1994, 425.) a következőképpen fogalmaz:

„Az analitikusnak semlegesnek kell maradnia a vallási, erkölcsi és társadalmi értékekkel szemben, azaz nem szabad a kezelést valamilyen eszmény függvényében irányítania, s tartózkodnia kell mindenfajta tanácsadástól. Ugyancsak semlegesnek kell maradnia az áttétel megnyilvánulásaiival szemben, amit általában úgy fejezünk ki, hogy »nem szabad beavatkoznia a páciens játékába«. Végül, az analitikusnak semlegesnek kell maradnia a páciens szavaival szemben, azaz nem szabad eleve, elméleti előítéletek alapján előnyben részesítenie egyik vagy másik részletet vagy jelentéstípust.”

⁴ Itt is, és másutt, ahol létezik magyar kiadása az idézett vagy hivatkozott műnek, zárójelben annak az adatait adom meg. (A ford.)

Olyan semlegesség ez, ami engedi, hogy valami megtörténjen, várakozó álláspontra helyezkedik, hogy lássa, mi fog kialakulni, elutasítja a cenzúrázást, és következképpen nem csupán a zavarót és esetlegesen kellemetlent tűri meg, hanem – ezzel összefüggésben – a radikálist és az újat is. A cenzúra mindig a status quo-ra reflektál; abból a föltevésből ered, hogy mi helyes és tolerálható, mi megengedett és mi tűrhető; a semlegesség, ahogyan itt leírtuk, aláássa a cenzúrárt, éppen azzal, hogy nem foglal állást.

A semlegességnek ezt a különös válfaját egészen meggyőzően vonták kétségbe a kapcsolati analitikusok és mások, akik nem csupán annak a lehetetlenségét jelezték, hogy valaki ne éreztessen értékeket, hanem úgy is látták, hogy az erre való törekvés kibúvó az analitikusnak az alól, hogy felelősséget vállaljon jelenléte és a tevékenysége hatásaiért a pszichoanalitikus ülés során (pl. Benjamin, 2004). A „semlegességhez” való folyamodás a politikai konformitás olyan módozatait is eredményezheti, amelyek egyaránt aláaknázzák a pszichoanalízis igényét arra, hogy progresszív diszciplínává váljék, és hogy föltárja a „tudattalan” kialakulásának aspektusait. A kényes pont itt az, hogy a „semlegesség”, amivel az analitikus szembesíti a beteget, „semlegességgé” értelmeződik a külvilággal és különösen a politikai folyamatokkal kapcsolatban – még ha ezek nagyon erősen hatnak is a betegek és a lakosság mentális jól-létére, és alkalmasint egy „semleges”, illetéktelen külső „ütközésektől” mentes pszichoanalitikus ülés lehetőségére.

Rendkívül röviden két példával élnék itt. Mindkettőről írtam már részletesebben (Rubin és tsai 2016; Frosh, 2005),⁵ és közöltem egy részét annak az anyagnak, ami következik; azonban tárgyalásukhoz azzal a kérdéssel kívánok visszatérni, hogy mit gondoljunk a „nehéz idők” pszichoanalíziséről.

Németország

Az első példát a pszichoanalízis Németország náci időszakára eső, mára jól föltárt történetéből vettem. Bőven lehetne mesélni erről, és itt csekély mennyiségű anyagot fogok nagyon szelektíven bemutatni, hogy fölvessem annak a korrozív hatásnak a kérdését, hogy ami a pszichoanalitikus „semlegességet” jelenti, az mégis könnyen bűnrészességgé válhat. Az 1930-as évekre a német pszichoanalízis modellként szolgált arra, hogy miként gyakorolható és hasznosítható a pszichoanalízis egy fejlett társadalomban. A náci 1933-as hatalomba kerülése után föltűnően rövid időn belül mindez mégis veszendőbe ment. Max Eitingon, aki

⁵ A következő két rész kivonat és rövidítés a következőkből: Frosh (2005): *Hate and the Jewish Science: Anti-Semitism, Nazism and Psychoanalysis*. London: Palgrave; és Rubin, A., Mandelbaum, B., Frosh, S. (2016): No memory, no desire: Psychoanalysis in Brazil during Repressive Times. *Psychoanalysis and History*, 18, 1: 93-118.

a német pszichoanalitikus egyesület (DPG) elnöke volt, Palesztinába távozott, és a DPG-t két nem-zsidó analitikus vette át, akik ténylegesen náci kollaboránsokká váltak: Felix Boehm és Carl Müller-Braunschweig. A DPG-t 1935 végére „árjásították”, Ernest Jones aktív bűnpártolása mellett, közel három évvel azelőtt, hogy más zsidó szakembereket, mint az ügyvédeket és az orvosokat is, kizártak a saját megfelelő szervezeteikből. 1936-ra Otto Fenichel kijelentette, hogy a DPG „árja” tagjai „elutasítanak bármiféle kapcsolatot – a legcsekélyebb szakmai kapcsolatot éppúgy, mint a személyeset – nem-árja kollégáikkal” (Eickhoff, 1995, 950.). A zsidók kizárását egyfajta rajongással karolták föl a nem-zsidó hajdani kollégák, akár attól való félelmükben, hogy kapcsolatba hozzák őket a zsidók sajátosan leértékelt marginalitásával, akár pedig aktív antiszemitizmusukból kifolyólag.

A zsidó analitikusokra nehezedő visszavonulási kényszer tekinthető úgy is, mint annak a hírhedten durva bánásmódnak egy változata, amelyben Wilhelm Reichet részesítette a pszichoanalitikus mozgalom. Reichet rendkívül ígéretes analitikusnak látták az 1920-as évek Bécsében, ahol nagybecsű szemináriumot vezetett a terápiáról, olyan szemináriumot, ami az 1933-as klasszikus művében, a *Karakteranalízis*ben hozta meg gyümölcseit. Berlinbe költözve, 1930-ban csatlakozott a kommunista párthoz, ahol azonban nézeteltérést keltett, részben, mert a dolgozó osztályok súlyáról kialakított nézetei Hitler színrelépésével megbuktak, részben a szexuális felszabadítás hangoztatása miatt (Sharaf, 1983). Innentől kezdve mindinkább elmélyedt a freudizmus és a marxizmus összekapcsolásának elméleti munkájában és a szexuális reform körüli gyakorlati politikában, és Fenichellel együtt a „politikus freudisták” elismert vezetője volt (Jacoby, 1983). Reich eszméi azonban fokozatosan eltértek a freudi pszichoanalízistől, alapvetően biologikusabbá váltak, és kevésbé törődtek a lelki élet képzeleti oldalával. Lényegesebb ennél, hogy Reich politikai radikalizmusa aggodalomra adott okot a pszichoanalitikus mozgalmon belül, beleértve magát a kimutathatóan kritikussá váló Freudot is. A nácik hatalomra jutásával Freud éppúgy, mint Jones potenciálisan különösen veszélyesnek látta Németországban a pszichoanalízis biztonságát fenyegető „politikai” aktivitást, élén Reichel mint annak legbotrányosabb képviselőjével. Anna Freudnak az 1933. április 27-i, Joneshoz írott levele éppúgy megmutatja az érvelést, mint az érzelmeket:

„Apámnak ez a véleménye a dologról: ha a pszichoanalízist tiltják, akkor azért kellene betiltani, ami, nem pedig a politikának és a pszichoanalízisnek azért a keverékéért (vagy »kotyvalékáért«), amit Reich képvisel. Apám alig várja, hogy megszabaduljon tőle, ami a pszichoanalízishez való kötődését illeti; amit apám Reichben kellemetlennek talál, az az, hogy ráerőszakolta a pszichoanalízisre, hogy politikussá váljon; a pszichoanalízisnek nincs helye a politikában.” (Steiner, 2000, 128.)

Annak a gondolatnak a terjesztése, hogy „a pszichoanalízisnek nincs helye a politikában”, kulcsszerepet játszott abban, hogy jellemzően destabilizáló természete miatt megvédjék a

pszichoanalízist a náci kritikától, és pontosan ebbe kapaszkodott bele Boehm és Müller-Braunschweig a nácikkal való alkudozásaik során. Boehm nyíltan ezt tette, amikor azzal érvelt a náciknak, hogy kétfajta pszichoanalízis létezik: az egyik a hamisítatlan változat, ami az állam szolgálatára lehet, és a másik az eltorzult, átpolitizált változat, ami mellett Reich kardoskodik. Hogy ez a „tisztá” és a „zsidó” pszichoanalízis közti különbségtételhez vezető utat kövesse ki, az nem nyíltan vállalt cél volt, hanem világosan egy olyan lépés, amit a „kétfajta pszichoanalízis” retorikája lehetővé tett. Freud maga átvette azt a nézetet, hogy Reich és Fenichel „bolsevik propagandára” használja föl az *International Zeitschrift für Psychoanalyse*-t, aminek Fenichel a szerkesztője volt, Fenichelnek ezért kellett a pozícióját elveszítenie (Nitzschke, 1999, 353.). Miként az Anna Freud leveléből kiderül, Freud valóban egészen érzéketlen volt a tekintetben, ami Reichel történhetne. 1933-ban, Eitingonnak írva, kifejti: „Minthogy Reich Bécsben ma bajt kever, el kell távolítani a DPG-ből. Tudományos okokból kívánom tenni ezt, azonban nincs ellenemre politikai okokból sem – sok sikert neki, ha a mártír szerepét akarja játszani” (Nitzschke, 1999, 355.). Megőrizni a pszichoanalízist azáltal, hogy megszabadítjuk a bajkeverőktől: ez mindig is Freud stratégiáinak egyike volt, és sohasem volt idegen a pszichoanalitikus intézmények működés módjától; ezt a törekvést tovább szította az a remény, hogy a pszichoanalízis depolitizálása a legvadabb radikálisok kizárása révén meggyőzhetné a német hatóságokat arról, hogy egyedül „tudományos” érdemei alapján ítéljék meg.

Amint ez kiderült, és amint Reich és még néhányan ezt előre látták, ez a „nempolitikus” attitűd ténylegesen kikövezte a pszichoanalízis részleges nácizálódásához vezető utat, miközben megfosztották döntően kritikus szerepétől. Ez egyben Reich „titkos” kizárását eredményezte a DPG-ből és az IPA-ból 1933 nyarán, egy olyan döntést, amelyről Reich láthatólag nem tudott körülbelül addig, míg meg nem érkezett 1934 augusztusában a luzerni kongresszusra, amikor is Müller-Braunschweig tájékoztatta róla, hogy egy évvel korábban kizárták. Ennek a kongresszusnak a folyamán nyilvánvalóvá vált Reich számára, hogy az IPA vezetősége támogatta a döntést. Jones később azt állította, hogy Reich lépett ki az IPA-ból azon a kongresszuson, azonban, úgy tűnik, Reichnek sohasem volt ez a szándéka (Sharaf, 1983, 188.).

Jacoby (1983) tárgyalta a Reichet ez idő tájt övező összetett politikai körülmények némelyikét, kimutatva, hogy Reich nem kapta meg az egyhangú támogatást még a „politikus” freudistáktól, nevezetesen Fenicheltől sem. Mindamellett, a döntő kérdés itt nem annyira az, hogy milyen nehéz eset volt Reich még azoknak is, akik potenciálisan elkötelezettek tűnhettek mellette, hanem hogy mennyivel inkább az volt azok számára, Freudtól lefelé, akiknek úgy tűnt, hogy Németországban a náci uralom időszaka különös óvatosságot követel meg bármiféle, esetleg fölforgató jellegű politikai részvétellel

szemben, s hogy ennek az lett a következménye, hogy magának a pszichoanalitikus mozgalomnak a politikája a náci követelmények árnyékában kezdett hasznavehetetlenné válni. Különösen, hogy a pszichoanalíziskép meghasadt: úgy tűnt, politikai vagy legalábbis társadalomkritikai dimenzióját el lehet és el kell választani „tudományos” igényeitől; ez a stratégia arra szolgált, hogy a pszichoanalízist az új német hatóságok számára biztonságos és hasznos színben tüntessék föl. Mindamellet, ez a stratégia nem csupán párhuzamos azzal, hogy a mozgalmat „zsidó” és „árja” összetevőire szakították szét, amelyek közül az előbbit potenciálisan bomlasztónak és élőszködőnek tüntették föl, az utóbbit viszont olyannak, mint ami a pszichoanalízist fölhasználhatóvá teszi, hanem ezzel a folyamattal metaforikus egységet is képezett. A pszichoanalízisnek később a zsidótlanított „Új Német Pszichoterápiá”-ban gyökeret vert magjai jó talajba voltak itt elvetve: kritikai dimenziója nélkül és zsidó elemei (úgy az emberek, mint az eszmék) nélkül valóban túlélte – azonban behódoltként, olyan technológiaiként, amit arra szántak, hogy előmozdítsa a polgárok munkálkodását.

Brazília

Második példám a világ egyik „legpszichoanalitikusabb” országából, Brazíliából való, amelynek a pszichoanalízisbe mint „modernizáló” erőbe való belebonyolódása hosszú és összetett történetre tekinthet vissza egy olyan kontextusban, amelyben a faji és szexuális „primitívseget” olyasvalaminek látták, ami megértést és ellenőrzést kíván (Plotkin, 2011). A második világháború után a brazil pszichoanalízis a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület (IPA) protokolljainak eszményített változata szerint szerveződött meg, abban az értelemben, hogy kereste az ortodoxiát, mint az elismertté válás útját – példajaként egyfajta „gyarmati” függőségnek, amely számos brazil szakmai és tudományos területen jelen volt. Ennek az ortodoxiának egy része ragaszkodott a politikai semlegességhez, egy olyan eredményhez, ami az 1960-as és 1970-es években, a brazil diktatúra időszakában, különösen pedig a szélsőségesen erőszakos „ólomévek” (1968–1974) idején válságba került. Ebben az időszakban, amelyben az ország a „hivatalos” pszichoanalízis talán meglepő terjedését élte meg (Russo, 2012), olyan esemény történt, amelynek során az IPA által elismert egyesületek Rio de Janeiróban a semlegesség és a „pszichoanalízis megőrzése” álarca alá rejtették részvételüket a kínzásban és az elnyomásban. Ezt a közjátékot Helena Besserman Vianna (1994) dokumentálta a *Don't Tell a Soul* (Tartsd a szádát) című könyvében. A könyv címét az IPA egy tisztviselőjének az a kérése ihlette 1993-ban, hogy a szerző, aki bizonyos szempontból az affér „áldozata” volt, soha többé ne beszéljen erről az ügyről.

Az eset 1973-ban kezdődött, amikor egy tiltott folyóirat megjelentetett egy jegyzéket, amely megnevezte Rio de Janeiro néhány „kínzóját”, köztük Amilcar Lobo kiképző anali-

tikust, Rio de Janeiro egyik pszichoanalitikus intézetéből ('Rio 1'). Lobo évekig volt analízisben Leão Caberniténél, aki abban az időben a Rio 1 és a Brazil Pszichoanalitikus Egyesület elnöke volt. A jegyzéket névtelenül megküldték egy argentin pszichoanalitikus folyóiratnak, amit Marie Langer szerkesztett. Hamar elterjedt a híre, először leveleken keresztül, amiket Langer küldött az IPA (a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület) és a COPAL (a Latin-Amerikai Pszichoanalitikusok Szövetsége) elnökeinek. Azután levél érkezett a COPAL-hoz Cabernite és a Rio 1 igazgatótanácsának két másik tagja aláírásával, amely elítélte a „tökéletesen hamis és minden alapot nélkülöző” vádaskodást. Serge Lebovici IPA elnök elfogadta ezt, és semmiféle további kutakodás nem történt. Miután kiderült (egy grafológus segítségével), hogy az egy másik IPA intézetben („Rio 2”) kiképzésben lévő Vianna felelős a névtelen levélért, a Rio 1 írt a Rio 2-nek, kérve annak megbüntetését, akinek szándékában állott „lerombolni és demoralizálni a brazil pszichoanalízist” (Vianna, 1994, 46.). Ettől kezdve szisztematikusan aláaknázták Vianna karrierjét.

Az 1980-as évek elejével és a fokozatosan megváltozó brazíliai helyzettel kiszivárogtak a vádaskodásokról és elleplezésekről szóló információk. Egy a pszichoanalízisről és a nácizmusról tartott nyilvános szeminárium során az egyik résztvevő korábbi politikai elítéltnak nyilvánította magát, és kijelentette, hogy látta Lobót a kínzók között. Ezt követően a Rio 1 végül elhatározta, hogy kizárja Lobót; mindamellet kizárták Helio Mascarenhast és Eduardo Pellegrinót, a Rio 1 két politikailag aktív tagját is, mert „tiltott dolgokról” – pl. a Lobo afférról – beszéltek az egyesület körein kívül. Ez súlyos szervezeti válságot robbantott ki Cabernite követői és Pellegrinót és Mascarenhast védelmező ellenzék között (Vianna, 1994, 88.). Adam Limentani IPA elnök tudomásul vette a két csoport közti válságot a Rio 1-ben, és úgy döntött, hogy befagyasztja az egyesület működését, és a helyzet kivizsgálására Helyszínelő Bizottságot küldött ki Robert Wallerstein elnökletével. A látogatás után intézményi követelmények sorát szabták annak feltételeként, hogy a Rio 1 egyesület helyreállíthassa függetlenségét. Ez magában foglalta Cabernite távoltartását a Rio 1-ben mindennemű adminisztratív felelősségtől (Wallerstein, 1999, 970.). A Bizottság mindamellet nem követelte Cabernite kizárását azért, amit Wallerstein később „otrombán etikátlan viselkedésnek” nevezett, és nem fektették írásba követelményeiket, mert azt „feltehetően jó szándékú személyek közti gentlemen's agreement”-nek tartották (Wallerstein, 1999, 970.). 1989-ben Lobo megjelentette önéletrajzát, amelyben „védelmezte négyévnnyi részvételét a kínzóbrigádokban, és elismerte, hogy kiképző analitikusaként Cabernite tökéletesen tisztában volt a tevékenységével” (Hildebrand, 1999, 31.).

1993-ban az IPA vezetője azt tapasztalta, hogy Cabernite nem csupán megtartotta jelentős befolyását az egyesületben, hanem kiemelkedő vezetéséért köztiszteletnek is

örvendett. Szembesülve ezzel a helyzettel, és csupán heves viták után történt meg Cabernite kizárása. A Rio 1 ellenállása mind az IPA javaslatának, mind pedig saját Etikai Bizottságuk megállapításainak elfogadásával szemben súlyos szakadáshoz vezetett az egyesületen belül, amelynek során hat tag kilépett, harminc másik pedig, új ellenzéki csoportot alkotva, belépett. Ennek a csoportnak a Közlönye szerint az IPA apolitikusságának mantrája még 1998-ban is hatott, amikor Otto Kernberg, ellátogatva Brazíliába, megtagadta, hogy beszéljen a szakadár csoportokkal Rióban, azt állítva, hogy „amikor a pszichoanalízisből politikai mozgalmat csinálnak, végleg elszakadunk a pszichoanalízis alapjaitól”. Továbbá azzal vádolta a csoportot, hogy a pszichoanalízis lejáratására esküdtek össze, és azt állította, hogy a csoport „destruktív, perverz és etikátlan, és zokon veszik azt a tényt, hogy a múltat nem lehet magunk mögött hagyni” (Hildebrand, 1999, 32-33.). Az IPA és a helyi brazil egyesületek mindent összevéve rosszul jöttek ki ebből az afférból. Ahelyett, hogy fölszóltak volna a kínzás és az erőszak ellen, a legjobb esetben is túlságosan könnyen hagyták becsapni magukat, a legrosszabb esetben pedig bűnrészesek voltak annak elfedésében – még az után is, hogy az állami rémuralom ideje véget ért. A tétlenséget hivatalosan a „pszichoanalitikus semlegesség” ideológiájával leplezték, vagy „a pszichoanalízis megőrzése” logikájával igazolták. Az IPA sohasem birkózott meg igazán azzal a kérdéssel, hogy miként kapcsolódott össze maga a pszichoanalízis a kínzással, a totalitarizmussal és az elnyomással, hogyan kerülte meg, hogy állást foglaljon ellene, és hogyan tagadta meg etikai felelősségét azzal, hogy úgynevezett semleges hozzáállást vett föl.

Érdeemes megjegyezni, némiképp spekulatíván, hogy miként visszhangoz a Cabernite-Lobo affér néhány transzgenerációs analitikus forgatókönyvet. Azoknak az európai pszichoanalitikusoknak a profilja, akik a második világháború után Brazíliába vándoroltak ki, kritikus irányba mozdította a brazil pszichoanalízisnek, különösen hivatalos szervezeteinek a történetét. Werner Kemper volt az egyik kulcsfigura, aki 1949-ben azért érkezett, hogy a kiképző analízis igényét Rióban segítse kielégíteni. Kemper Németországban az úgynevezett Göring Intézet poliklinikájának igazgatója volt a második világháború idején, és együttműködött a náci rezsimmel (Goggin és Goggin, 2001). Kemper volt Cabernite analitikusa. Természetesen leegyszerűsítés volna azt állítani, hogy közvetlen kapcsolat állott fenn az IPA abbeli kudarca, hogy kezelje néhány olyan német analitikus náci örökségét, mint Kemper és a között a kudarca között, hogy kezelni tudja némely brazil analitikus bűnrészességét az ország erőszakos diktatúrájában. Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy Kemper náci kapcsolatai vajmi kevés érdeklődést váltottak ki, amikor Brazíliába költözött, fontosabb lévén, hogy olyan „alkalmas” pszichoanalitikus volt, aki előmozdíthatta egy hivatalos egyesület megalapítását. Nem tudhatjuk, mi szivárgott át közte és Cabernite között Cabernite analízise során, azonban a Kemper múltját ebben az időben körülhangzó hallgatás

párhuzamos azzal a csönddel, amely a Lobo-eset körül eluralkodott, és tartott, amilyen hosszan csak lehetett. Ami itt szemet szúrhat, az a kényelmetlen igazság elleni intézményesített védekezésre irányuló tendencia, ami nem csupán szemet hunyásban nyilvánult meg, hanem a tagadás nagyon is aktív és olykor rosszindulatú praktikáiban is. Talán azt is hozzátehetnénk, hogy annak színlelése, hogy nem történt semmi, a történelem elfelejtését reprezentálja, ami ellen, úgy hihetnénk, a pszichoanalízis minden tudományok közül a legvédelettebb – de természetesen nem az.

Konklúzió

Azt vettem föl, hogy bizonyos intézményi történeteiben a pszichoanalízis föltárja, hogy miként fejlesztett ki a progresszívabb aspektusaival hadilábon álló normalizáló és alkalmazkodó tendenciákat. A pszichoanalízis „haladó” részeit igazabbnak tartom a pszichoanalitikus küldetésre mint egészre nézve, minthogy azok a késő tizenkilencedik és a korai huszadik század társadalmi forradalmában zajló kialakulásának körülményeiből erednek, és egyben tükrözik azt a képességét is – utánozva a tudattalant –, hogy lerombolja a status quo kényelmét. Mindamellett igen erős a generációk közti összejátszás a hallgatáson és tagadáson alapuló elfojtással, különösen amikor – mint a brazil esetben – az a normalizálás társadalmi ortodoxiájához és a gyarmati hódoltság történetéhez kötődik. Ha ezt a szélsőségekig viszik, olyan viselkedést produkálhat, amit „szimptomatikusnak” nevezhetünk valami nem teljesen feldolgozottnak a jelenlétére nézve; ebben az esetben a erjedést, aminek az eredete a nácizmusig és a pszichoanalitikus etika lerombolásáig nyúlik vissza.

Befejező kérdésem azokra a körülményekre vonatkozik, amelyek között a pszichoanalízis életben tudja tartani haladó vállalkozását, amikor szembe találja magát a tekintélyelvűséggel, és azokra, amelyek között ezt nem teheti meg. Mint láttuk, az utóbbi számos összefüggő okból következhet be, ilyenek az egyéneknek a biztonságuk miatti, valódi félelemmel színezett érthető szorongása és az ugyanúgy érthető bizonytalanság, amit átélhetnek, amikor olyan zavarba ejtő helyzettel találják magukat szemben, ami kívül esik megszokott tapasztalataikon, gyorsan változó és potenciálisan veszélyes. A náciknak való behódolás uralmuk korai éveiben, 1930-ban például, csak utólagos bölcsességgel látszik teljességgel és nyilvánvalóan fonáknak; abban az időben nem volt szükségszerűen hibáztható hozzáállás (noha néha igen), minthogy az emberek elszánták magukat arra, hogy elkerüljék a megelőző háború esztelen vérontásának megismétlését, amelyben sokuk különben is bűnösnek érezte magát. Azonban a tekintélyelvűséghez való alkalmazkodás végbemeget az opportunizmuson keresztül is (a nem-zsidó analitikusok némelyike Németországban valahogy nem túlságosan törődött azzal, hogy a zsidók, akikkel versengeniük kell, többé már nincsenek a színen), és azért is, mert magán a pszichoanalízisen belül is van

néhány elem, ami ilyen körülmények között aktiválható. Például nyilvánvaló, hogy a „hivatalos” pszichoanalízis terjeszkedését Argentínában, a gyilkos junta éveiben, elősegítette az, hogy a pszichoanalízis átvette az orvosi kezelés diskurzusát, ami egyaránt tűnhetett a társadalmi nyugtalanság privatizálásának és patologizálásának is; továbbá az, hogy befogadta a családi ideológiát, összehangolható volt a katolikus egyház nézeteivel, amellyel a vezetőség kapcsolatban állt (Plotkin, 2012). Ugyanezen tényezők némelyike játszhatott szerepet Brazíliában, ami olyan tradíciókra épült, ahol a pszichoanalízist egy normalizáló „modernizációs” folyamat részeként vetették be, arra a célra, hogy megfékezze a brazil karakter fantáziált „vadságát” (Plotkin, 2011). A német esetben a pszichoanalízis „zsidóságát” övező szélesebb ambivalencia volt rendkívül figyelemre méltó, noha ez Wilhelm Reich kezelésében nem lehetett lényeges elem; ami sokkal fontosabb ennél, az az korszak kiváltotta immobilizáló szorongás volt, és a pszichoanalitikus mozgalom vezetőinek képtelensége arra (beleértve Freudot), hogy megértsék a politikai földrengés mértékét, amivel szembe találták magukat. Itt is, mindamelllett, fel kell hozni egy szisztematikus érvet: a pszichoanalízis hajlama arra, hogy visszavonuljon a személyesbe, hogy a „belsőre” összpontosítson, lényegi erőnek tekinthető – végül is, elsődlegesen, ez az, amit tesz, és ahogyan működik. Azonban világos ennek gyengesége is: kivonva magát abból a társadalmi és politikai kontextusból, amelyben betegek, analitikusai és intézményei működnek, reduktívvá és múltba révedővé válhat, a társadalmi szenvedést inkább patologizálva és individualizálva, mintsem megértve annak forrásait és azt, hogy mit kellene tenni, hogy megküzdjenek vele. A Lacannak tulajdonított híres mondás, hogy „a suszter maradjon a kaptafánál”, sejtet valamit erről: a pszichoanalitikusok nem tarthatnak igény szakértelemre a társadalmi és politikai szférában, éppen, mert pszichoanalitikusok. Amiről igazán tudnak vagy tudnának, az a tudattalan és az, hogy az miként működik a pszichoanalitikus ülés során. Mindazonáltal, ha ez *minden*, amit tudnak, és amit képesek tudatukba beereszteni, pszichoanalitikusokként éppúgy, mint polgárokként, akkor nem valószínű, hogy képesek szembeszállni egy tekintélyelvű rendszerrel, amely „ütközik” [impinge on] (hogy pszichoanalitikus kifejezést használjunk) a betegek jól-létével és szokásaival. Amennyire lehetséges különbséget tenni, mind Németországban, mind pedig Brazíliában azok a pszichoanalitikusok, akik szenvedtek, nem azért voltak üldözöttek, mert pszichoanalitikusok voltak; inkább vagy azért, mert zsidók voltak (Németországban), vagy mert radikálisok (mindkét országban). Ezek miatt is vonzódhattak a pszichoanalízishez, azonban a hivatalos pszichoanalízisnek nem tartozott a lényegi természetéhez, hogy így történjen.

Nálam a „hivatalos” pszichoanalízis kifejezés nyilvánvalóan egyszerre homályos és vitatható. Számos „hivatalos” pszichoanalízis létezik, és, jellemzően egy liberális hivatásra, szintén számos analitikus van, aki nem ragaszkodik erősen semmilyen nézőponthoz, amit

számára a társadalom, amelyhez tartozik, kijelöl. Mindazonáltal, valamit meg kell jegyezni azzal kapcsolatban, ahogyan az IPA által elismert egyesületek működtek Németországban és Brazíliában azokban a nehéz időkben, amelyekre ez az írás utal. Ami „hivatalos”, az intézményesített és bürokratizált, és függővé és elbűvöltté válik bármely társadalom hatalmi központjainak szélesebb társadalmi helyeslésétől és elfogadásától. Ez még erősebben igaz lehet egy olyan diszciplínára, mint a pszichoanalízis, amelyet mindig fenyeget a marginalizálódás veszélye, és piszkosnak és felforgatónak látszik (például a szexualitás iránti érdeklődésében), mint más „tiszteletreméltóbb” tudományokra, amilyen az orvostudomány vagy a jogtudomány. A „hivatalos” lét ily módon hagyja behódoltságba sodródni, mintha minél robbanékonnyabb lenne az a tudattalan anyag, amellyel foglalkozik, annál konformistábbnak kellene lennie, hogy megfékezze azt, és a társadalom „normális” eleme legyen. Ha ez kerül túlsúlyba, ha a „hivatalos” elfogadottság és befolyás a cél, akkor a föltételezett semlegesség, amibe a pszichoanalízis olyannyira beleszerelmesedett, azonossá válik a társadalmi és politikai konformizmussal, s ez megfelelő körülmények között az itt fölvezetett reakciókhoz vezethet. Amikor a pszichoanalízis az 1890-es években Freuddal kialakult, marginális tudomány és gyakorlat volt; sohasem volt kényelmes helyzetben, azonban talán ez a fajta kényelmetlenségérzés bizonyos mértékig beolthatja az ellen a veszély ellen, hogy amikor bajban van, ahogyan ez gyakran megesik, irányt tévessen és elveszítse etikai tartását.

Hárs György Péter fordítása

IRODALOM

- BENJAMIN, J. (2004). Beyond Doer and Done To: An Intersubjective View of Thirdness. *Psychoanalytic Quarterly*, 73, 5-46.
- DANTO, E. (2005). *Freud's Free Clinics: Psychoanalysis & Social Justice*. NY: Columbia University Press.
- EICKHOFF, F. (1995). The Formation of the German Psychoanalytical Association (DPV): Regaining the Psychoanalytical Orientation Lost in the Third Reich. *International Journal of Psycho-Analysis*, 76, 945-956.
- ERLICH, H.S., ERLICH-GINOR, M. & BELAND, H. (2009). Being in Berlin: A large group experience in the Berlin Congress. *International Journal of Psychoanalysis*, 90, 809–825.
- FREUD, A. (1937). *The Ego and the Mechanisms of defence*. London: Hogarth Press. [Az én és az elhárító mechanizmusok. Budapest: Párbeszéd Könyvek, 1994.]
- FREUD, S. (1930). Civilization and its Discontents. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XXI (1927-1931): The Future of an Illusion, Civilization and its Discontents, and Other Works*, 57-146. [Rossz közérzet a kultúrában. In: uő, *Esszék*. Budapest: Gondolat, 1982, 327-405; önállóan Kossuth, Bp. 1993.]

- FROSH, S. (1999). *The Politics of Psychoanalysis*. London: Macmillan.
- FROSH, S. (2005). *Hate and the Jewish Science: Anti-Semitism, Nazism and Psychoanalysis*. London: Palgrave.
- FROSH, S. (2012). The Re-Enactment of denial. In A. Gulerce (ed) *Re(con)figuring Psychoanalysis: Critical Juxtapositions of the Philosophical, the Sociohistorical and the Political*. London: Palgrave.
- GOGGIN, J. & GOGGIN, E. (2001). *Death of a 'Jewish Science': Psychoanalysis in the Third Reich*. West Lafayette: Purdue University Press.
- HILDEBRAND, P. (1999). The Cabernite Affair. *Bulletin of the British Psychoanalytical Society*, January, 30-34.
- JACOBY, R. (1983). *The Repression of Psychoanalysis* New York: Basic Books.
- KOVÁCS, A. (2012). Antisemitic Prejudice and Political Antisemitism in Present-Day Hungary. *Journal for the Study of Antisemitism*, 4, 443-467.
- LAPLANCHE, J. & PONTALIS, J.-B. (1994). *The Language of Psychoanalysis*. London: Hogarth Press. 1973. [Laplanche, J. és Pontalis, J.-B. (1994). *A pszichoanalízis szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.]
- MARCUSE, H. (1955). *Eros and Civilization* Boston: Beacon Press, 1966.
- MÉSZÁROS, J. (2012). Effect of Dictatorial Regimes on the Psychoanalytic Movement in Hungary before and after World War II. In M. Plotkin and J. Damousi (eds.) *Psychoanalysis and Politics: Histories of Psychoanalysis Under Conditions of Restricted Political Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- MITCHELL, J. (1974) *Psychoanalysis and Feminism*. Harmondsworth: Penguin. Frosh, S. (1999) *The Politics of Psychoanalysis*. London: Palgrave. Zaretsky, E. (2015) *Political Freud*. New York: Columbia University Press.
- NITZSCHKE, B. (1999). Psychoanalysis during National Socialism: Present-Day Consequences of a Historical Controversy in the 'Case' of Wilhelm Reich *Psychoanalytic Review*, 86, 349-366.
- PLOTKIN, M. (2011). Psychoanalysis, Race Relations and National Identity: The Reception of Psychoanalysis in Brazil. In W. Anderson, D. Jenson and R. Keller (eds.) *Unconscious Dominions: Psychoanalysis, Colonial Trauma and Global Sovereignties*. Durham: Duke University Press.
- PLOTKIN, M.B. (2012). The Diffusion of Psychoanalysis under Conditions of Political Authoritarianism: The Case of Argentina, 1960s and 1970s. In M. Plotkin, and J. Damousi (eds.) *Psychoanalysis and Politics: Histories of Psychoanalysis Under Conditions of Restricted Political Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- RUBIN, A., MANDELBAUM, B., FROSH, S. (2016). No memory, no desire: Psychoanalysis in Brazil during Repressive Times. *Psychoanalysis and History*, 18, 1: 93-118.
- RUSSO, J. (2012). The Social diffusion of Psychoanalysis during the Brazilian Military Regime: Psychological Awareness in an Age of Political Repression. In J. Damousi and M. Plotkin (eds.) *Psychoanalysis and Politics: Histories of Psychoanalysis under conditions of restricted political freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- SEGAL, H. (1995). From Hiroshima to the Gulf War and After. In A. Elliott and S. Frosh (eds.) *Psychoanalysis in Contexts*. London: Routledge.

- SHARAF, M. (1983). *Fury on Earth: A Biography of Wilhelm Reich* London: Hutchinson.
- STEINER, R. (2000). *It is a New Kind of Diaspora: Explorations in the Sociopolitical and Cultural Context of Psychoanalysis* London: Karnac.
- VIANNA, H. B. (1994). *Não Conte a Ninguém – Contribuição à história das Sociedade Psicanalíticas do Rio azonban Janeiro*. Rio azonban Janeiro: Imago.
- WALLERSTEIN, R. S. (1999). Commentary on “Politikus de la Champs-Élyséese Fach a La Praedicatum et a la Törtűre: N-en Parallelez a Persona” ny Helena Besserman Vianna. *Journal of Amerikaian Psychoanalytic Association*, 47, 965-973.
- ZARETSKY, E. (2015). *Political Freud*. New York: Columbia University Press.